

поєднанні із здійсненням заходів, які спрямовані на підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіону та підвищення його конкурентоздатності.

Використані джерела:

1. Соціально-економічне становище України за 2010 рік: Офіційний сайт Державної Служби статистики України [електронний ресурс]. Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua/control/uk/localfiles/.
2. Шушпанов П. Г. Зовнішня трудова міграція населення регіону: соціально-демографічний аспект (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис. ... к. екон. н.: 08.00.07 / Тернопільський національний економічний університет – Тернопіль, 2009 [електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dissertation.org.ua/080007/09spgz/>

УДК 911.3

Єрмаков В.В.

ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА ПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються особливості та основні форми територіальної структури промислового виробництва Полтавщини у період після реформи 1861 р. відповідно до різних фаз розвитку капіталістичних відносин.

Ключові слова: територіальна структура, промислове виробництво, стадії розвитку капіталізму, індустріальне суспільство.

В статье рассматриваются особенности и основные формы территориальной структуры промышленности Полтавщины в период после реформы 1861 г. в соответствии с различными фазами развития капиталистических отношений.

Ключевые слова: территориальная структура, промышленное производство, стадии развития капитализма, индустриальное общество.

This article discusses the features and basic forms of the territorial structure of industry of Poltava region since the reform of 1861 in accordance with the different phases of development of capitalist relations.

Key words: territorial structure, industry, stage of capitalism, industrial society.

Актуальність питання. Процеси районоутворення мали різний характер у доіндустріальний та індустріальний час. У період середньовіччя формування районів відбувалося на основі місцевих зв'язків, тоді як процеси індустріалізації та урбанізації призвели до формування великих регіональних систем, трансформації всієї макрорегіональної структури господарства з розвитком спеціалізованих районів. Тобто для кожної великої історичної епохи характерні власні особливості та закономірності процесів суспільно-географічного районоутворення. Актуальність такого підходу до вирішення проблеми посилюється особливими умовами генези промисловості у межах макрорегіону Лівобережної України порівняно із класичною схемою Центрального промислового району, який найчастіше був об'єктом уваги дослідників. Це додатково підвищує науковий інтерес до ретроспективного аналізу процесів формування територіальних структур суспільного виробництва у межах сучасної України.

Огляд попередніх публікацій та досліджень. На наш погляд, важливим аспектом щодо підходів вивчення ретроспективних особливостей територіальної структури та просторової організації промислового виробництва періоду формування індустріального суспільства, є ув'язка цього питання з виділенням проміжних фаз генези організаційно-економічних його форм, які пов'язані з розвитком капіталістичних відносин. Дане питання на сьогодні ще не знайшло свого вичерпного висвітлення, хоча спроби його постановки відомі [11; 13]. Воно з різною повнотою аналізувалося в історико-економічних працях, що присвячені, проте, головній проблемі – розвитку капіталізму та здійсненні на прикладі окремих регіонів [3;4;5;6;14;15;19;24]. Але у цих роботах не ставилися завдання аналізу географічних аспектів регіональних особливостей районоутворення у контексті окремих стадій розвитку індустріальних форм промислового виробництва. Залишається недостатньо висвітленим це питання і для території Полтавщини. Тому *метою* даної статті є аналіз особливостей та основних форм територіальної структури промислового виробництва Полтавщини у період після реформи 1861 р. відповідно до різних фаз розвитку капіталістичних відносин.

Виклад основного матеріалу. Сучасний рівень розвитку промислового виробництва зумовив виникнення низки генетично взаємопов'язаних між собою елементів його територіальної структури: промислових пунктів, промислових центрів, промислових вузлів і промислових районів [10, с.54-61; 22, с.49-50]. Усі ці елементи і форми територіальної структури промислового виробництва є результатом поглиблення процесів індустріалізації, початок котрих було покладено саме у другій половині XIX ст. епохою промислового перевороту.

У період становлення індустріального суспільства (соціально-економічним змістом якого є розклад феодальних відносин і формування відносин капіталістичного типу) на території Полтавщини відбувалися складні процеси трансформації старих територіально-галузових структур та формування нових, зміни у структурних пропорціях суспільного виробництва, зміни у системі формування і використання працересурсного потенціалу.

Для Полтавщини другої половини XIX – початку XX ст. були характерні кілька стадій генези форм промислового виробництва, які співіснували між собою у територіальному та часовому вимірах. При цьому слід наголосити на стадійному характері цих форм, які мають відмінності від традиційних підходів до аналізу територіальної структури і організації промисловості, оскільки останні застосовуються переважно для вивчення особливостей сучасних промислово-географічних процесів. Їхня ретроспекція вимагає використання методичних прийомів, адаптованих до конкретної мети дослідження. У даному випадку це передбачає врахування історичної специфіки прояву зазначених процесів. Це зумовлює необхідність визначитися із критеріями виділення територіально-виробничих форм промислового виробництва. Побудована нами ієрархія

цих територіальних утворень ґрунтується на кількох принципах. Головним принципом виступає генетично-виробничий, який враховує стадійність розвитку промислового виробництва (з виникненням окремих його форм: ремесла, дрібних селянських кустарних промислів, мануфактури та фабрики) у період становлення індустріального суспільства. Другим принципом є характер територіального поділу праці, притаманний цим генетичним формам промисловості. Третій принцип – особливості виробничих зв'язків, їх характер та інтенсивність. Це дозволить встановити характерні ознаки та географію стадійних територіально-промислових утворень у межах Полтавщини. Згідно із зазначеними принципами ми виділили наступні стадійні форми територіальної організації промислового виробництва: 1) ремісничі центри; 2) мануфактурно-промислові райони зародкового типу (у формі кустарних осередків); 3) мануфактурно-промислові райони розвиненого типу; 4) фабрично-промислові райони.

Ремісничі центри були територіальною формою ремісничого виробництва загалом і мали суцільне поширення у зв'язку із виконанням своєї основної соціально-економічної функції – обслуговування натурального та напівнатурального господарства і побутових потреб сільського населення. Тому центри і осередки ремесла повторювали розміщення сільських поселень. Функціонування в умовах вкрай вузького ринку зумовлювало виробничу універсальність ремесла, його невідокремленість від сільського господарства, вузьку сировинну базу, панування простої техніки, орієнтацію на власні потреби домогосподарств (у кращому випадку – на місцевий збут).

Подальше поглиблення суспільного поділу праці, особливо на завершальних етапах феодальної формації, сприяло поступовому відокремленню ремесла від землеробства та формуванню спеціалізованого промислового виробництва у формі кустарних промислів, які стали основою для виникнення мануфактур та складання територіально-промислових утворень вищого рангу – мануфактурно-промислових районів. Наявність двох фаз розвитку мануфактур – розпорошеної (ранньої) та централізованої (пізньої) дало підстави додатково виділяти у складі мануфактурно-промислових районів такі територіальні утворення, як мануфактурно-промислові райони зародкового та розвиненого типу. Для мануфактурних районів зародкового типу, з огляду на незавершеність процесу відокремлення ремесла від землеробства, але більшого його поглиблення, та стадійну близькість до попередньої форми промислового виробництва, були характерні локальність (ареальність) поширення, зростаюча спеціалізованість, певна визначеність територіальних меж, розширення виробничих зв'язків. Ці ознаки набули подальшого розвитку на стадії централізованої мануфактури для розвинених мануфактурних районів. Класичним регіоном поширення мануфактурних районів розвиненого типу є Центральний промисловий район із спеціалізацією на текстильній промисловості та на машинобудуванні. У межах України

райони такого типу сформувалися тільки осередково (м. Клинці та Дунаївці).

Завершення промислового перевороту в окремих галузях промислового виробництва означало появу великого машинізованого виробництва фабрично-заводського типу і, відповідно, формування фабрично-промислових районів. Для їхнього виділення вже застосовуються всі ті критерії, які прийняті у практиці сучасного промислово-географічного районування з відповідними формами територіальної структури – промисловими пунктами, центрами, вузлами і районами. В узагальненому вигляді характеристика виділених нами стадійних форм територіальної організації промислового виробництва подана у таблиці 1.

Таблиця 1.

Елементи територіальної структури стадійних форм промислового виробництва

№ п/п	Стадійна форма промисловості	Елементи територіальної структури
1.	Ремесло та кустарні промисли	Ремісничо-кустарні центри, ремісничо-кустарні осередки
2.	Мануфактурне виробництво	Мануфактурні центри, мануфактурні райони
3.	Фабричне виробництво	Промислові пункти, промислові центри, промислові вузли, промислові райони

П.І.Лященко на основі сукупних показників продуктивності усіх галузей великої капіталістичної промисловості 90-х рр. XIX ст. виділяв у межах післяреформеної Росії кілька промислових районів, які виступали основними осередками концентрації великої капіталістичної промисловості фабрично-заводського типу. В інших районах вона була представлена у значно менших масштабах: із усієї кількості фабрично-заводських робітників губерній європейської частини Росії 58% їх припадало на вісім районів (табл. 2).

Таблиця 2.

Головні промислові райони європейської частини Росії післяреформеного періоду [16, Т.2, с.448-449]

<i>Промислові райони</i>	<i>Напрями спеціалізації</i>
Московський	Текстильна, частково машинобудівна, металообробна, хімічна промисловість.
Петербурзький	Машинобудування, металообробка, текстильна промисловість.
Польський	Текстильна, кам'яновугільна, чавуноливарна, металообробна, хімічна промисловість.

Південноруський (Український)	Кам'яновугільна, залізорудна промисловість, основна хімія.
Уральський	Гірничо-металургійна (залізорудна, кольорова металургія, видобуток мінералів).
Бакинський	Нафтовидобувна та нафтова промисловість.
Південно-Західний	Цукробурякова промисловість.
Закавказький	Марганцеворудна та кам'яновугільна промисловість.

Отже, за післяреформений період відбувалося зростання переважаючої ролі кількох районів, у яких з розвитком капіталізму почали концентруватися окремі провідні галузі промисловості. Територіальне розміщення великої капіталістичної фабрично-заводської промисловості у цей час характеризувалося нерівномірністю та контрастністю. Це було зумовлено причинами як природного (розміщення родовищ важливих корисних копалин), так і, переважно, соціально-економічного характеру. Зокрема, капіталістична промисловість успадкувала історично сформовані умови виникнення і розміщення окремих галузей ще з епохи феодалізму XVII-XIX ст. (Московський та Петербурзький райони).

У період капіталізму територіальна нерівномірність розміщення промисловості зазнала подальшого поглиблення, чому сприяла політика монополістичних об'єднань щодо обмеження розвитку нових районів, а також державна політика, яка знаходилася у фарватері інтересів монополій та недостатня вивченість природних багатств територій. Окрім того, взаємна конкуренція промислових районів призводила до того, що за виробничо-технічним станом підприємств вони знаходилися на різному рівні. Цим зумовлювалися суперечності між великою капіталістичною промисловістю різних районів як за джерелами сировини, ціновою політикою, умовами збуту продукції, так і за економічною, митною, тарифною політикою тощо, що було конкретним відображенням загального закону нерівномірності розвитку капіталізму.

У статистичних джерелах та літературі не проводилося чіткого групування тих чи інших виробництв відповідно до стадій розвитку капіталізму у промисловості. Тому на основі вивчення літературних джерел по кустарних промислах Полтавської губернії, окремі кустарні виробництва були віднесені до певної стадії розвитку промисловості відповідно до тих ознак, що характеризують елементи їхньої територіальної структури (табл. 3). Найрозвиненішими галузями кустарної промисловості на території Полтавської губернії, за розмірами виробництва та економічним значенням, були деревообробний, гончарний та шкіряний промисли, потім, за кількістю зайнятих йшли роговий промисел та ін. Ці промисли концентрувалися у ряді центрів (табл. 4). Решта кустарних промислів «...у більшості випадків не є масовим, а поодиноким явищем і власних особливих районів не мають» [7, с.114]. Виходячи з наведеного вище, наголосимо, що ремесло ще досить широко побутувало на Полтавщині, обслуговуючи традиційні побутово-

господарські потреби населення. Це мало свій територіальний вираз у дисперсії виробництва і приуроченості його до населених місць.

Таблиця 3.

Розподіл галузей виробництва Полтавської губернії за стадіями розвитку промисловості [за: 1;6;8;9;12;13;16-19; 20;21;23-27]

Стадії розвитку промисловості	Види кустарних промислів та галузі виробництва
Ремісничча стадія	Ткацтво, робітництво, шевство, кравецтво, кушнірство, золотарство, ковальство, лимарство, чинбарство, плетіння, килимарство, виробництво полотна, кожушаний і шапковий промисли, деревообробка, вишивання
Зародково-мануфактурна стадія	Гончарство, деревообробка (бондарство, теслярство, столярство), гребінництво, сукновальство, сітков'язання, щетинництво
Фабрично-заводська стадія	Тютюнова, цукрова, спиртогорілчана, лісопилна, металообробна, цегельна, борошномельно-круп'яна

Таблиця 4.

Головні центри кустарного виробництва Полтавської губернії [за: 1, с.113-114; 7, с.34-45]

Кустарні промисли	Райони і центри зосередження	
Деревообробка	Миргородський повіт	м. Попівка, Комишня, Хомутець, с. Зуївці
	Полтавський повіт	м. Мачухи
	Лубенський повіт	с. Хитці, с. Клепачі, с. Калайдинці,
	Зіньківський повіт	м. Грунь, с. Велика Павлівка
	Роменський повіт	місто Глинськ, с. Томашівка
	Гадяцький повіт	м. Великі Будищи
	Кременчуцький повіт	місто Градизьк
Гончарне виробництво	Зіньківський повіт	місто Зіньків, містечко Опішня, Великі Будищи, с. Більськ, Малі Будищи, Лазьки, Міські Млини.

		Попівка, хх. Зайцеві та ін.
	Лохвицький повіт	м. Городища. Сенча, с. Поставмуки
	Кобеляцький повіт	м. Білики
	Миргородський повіт	м. Комишня, с. Б. Гремачи
Шкіряне виробництво	місто Гадяч, Градизьк, Зіньків, Переяслав, Ромни, м. Опішня (Зіньківський повіт), м. Решетилівка (Полтавський повіт).	
Роговий промисел та виготовлення гребінців	м. Грунь (Зіньківський повіт), Хомутець (Миргородський повіт), Баришівка (Переяславський повіт), хх. Шумські (Роменський повіт).	

Галузі кустарного виробництва, віднесені нами до зародково-мануфактурного типу, концентрувалося в ареалах у межах Зіньківського, Миргородського, Гадяцького, Полтавського, Лохвицького, Роменського, Переяславського та Золотоніського повітів. Ці ареали можна вважати мануфактурно-промисловими районами зародкового типу з притаманними їм ознаками локальності (ареальності), визначеності меж, спеціалізованості тощо.

На території Полтавщини у другій половині XIX – початку XX ст. нами виділено наступні мануфактурно-промислові райони зародкового типу (рис.1): 1) Опішнянський на території Зіньківського повіту, що включав в себе Більську, Велико-Павлівську, Груньську, Зіньківську, Куземинську та Опішнянську волості (гончарство, деревообробка); 2) Хомутецько-Комишнянський на території Миргородського повіту: Зубівська, Комишанська, Попівська та Хомутецька волості (гребінництво, деревообробка); 3) Панський на території Золотоніського повіту: с. Панське з околицями (механічне сукновальство); 4) Воронківський на території Лохвицького повіту: с. Вороньки та сусідні селища: с. Позники, Мелехи, Ковалі, Козловка, Харсіки та містечко Чорнухи (виготовлення рибальських сіток); 5) Рашівський район щетинницького промислу, що охоплював ряд волостей Гадяцького та Миргородського повітів з центром у містечку Рашівці; 6) Решетилівський район – містечко Решетилівка з оточуючими поселеннями Решетилівської волості (шкіряні та кожушані промисли); 7) Мачухський район містечка Мачухи Полтавського повіту (деревообробка).

Для цієї групи промислів притаманні ряд ознак мануфактурного виробництва: широка робота на скупника – посередника, орієнтація на місцеві та більш віддалені ринки, зайнятість даним видом промислової діяльності переважної частини населення у поселеннях району. Організація цих кустарних промислів дає підстави відносити їх до

початкових форм мануфактурного виробництва – розпорошеної мануфактури. При цьому слід відмітити, що у межах районів поширення кустарних промислів спостерігалось поєднання виробництва ремісничого та мануфактурного типу, коли одночасно з працею на ринок виконувалась робота на замовлення (наприклад, у деревообробці та ін.), що відображувало поступовість переходу між різними стадіями промислового виробництва.

Важливим аспектом у питанні територіальної структури та територіальної організації промислового виробництва Полтавської губернії у пореформений період є врахування регіональних особливостей розкладу феодалізму і формування індустріального суспільства. Так, Полтавщина у складі Лівобережної частини України та разом із Південно - Чорноземним районом, відносилася до району поширення відробіткових форм ренти у вигляді панщини, давніми аграрними традиціями, землеробськими промислами населення, провідною роллю дворянських підприємств. Все це не могло не вплинути на характер кустарних промислів і викликати їхню сільськогосподарську капіталістичну організацію. Тобто, у межах Полтавської губернії ми констатуємо ту особливість дрібного товарного виробництва, що не спостерігалось її органічного переходу (як у центрально-промисловій області) до інших форм промисловості – мануфактури та фабрики.

Виходячи з попереднього, відмітимо як специфіку територіальної організації промислового виробництва Полтавщини другої половини XIX ст. існування тільки мануфактурно-промислових районів зародкового типу у вигляді кустарно-ремісничих осередків та несформованість мануфактурно-промислових районів розвиненого типу. Процес формування останніх виступав лише як початкова тенденція для розпорошеної мануфактури за панування простої капіталістичної кооперації. Складання капіталістично організованих галузей промислового виробництва, зокрема фабричного типу, відбувалось заново під впливом зовнішніх до Полтавщини чинників. Так у другій половині XIX ст. Полтавщина ставала частиною сусідніх районів капіталістичної фабричної промисловості (цукрова, тютюнова, винокурна, борошномельно-круп'яна, деревообробна промисловість). Найяскравішим прикладом цього можна вважати розвиток механічної деревообробки заводського типу з її локалізацією у південній частині губернії вздовж Дніпра.

Дніпро слугував транспортною артерією у постачанні сировиною, а наявність великих промислових центрів – Кременчука, Катеринослава та ін. із швидко зростаючими потребами у деревині, визначили відповідне зосередження фабричної деревообробки. У той же час, північна смуга губернії характеризувалась поширенням деревообробних промислів ремісничо-кустарного типу, які орієнтувались на місцеву сировину та місцевий попит селянських господарств.

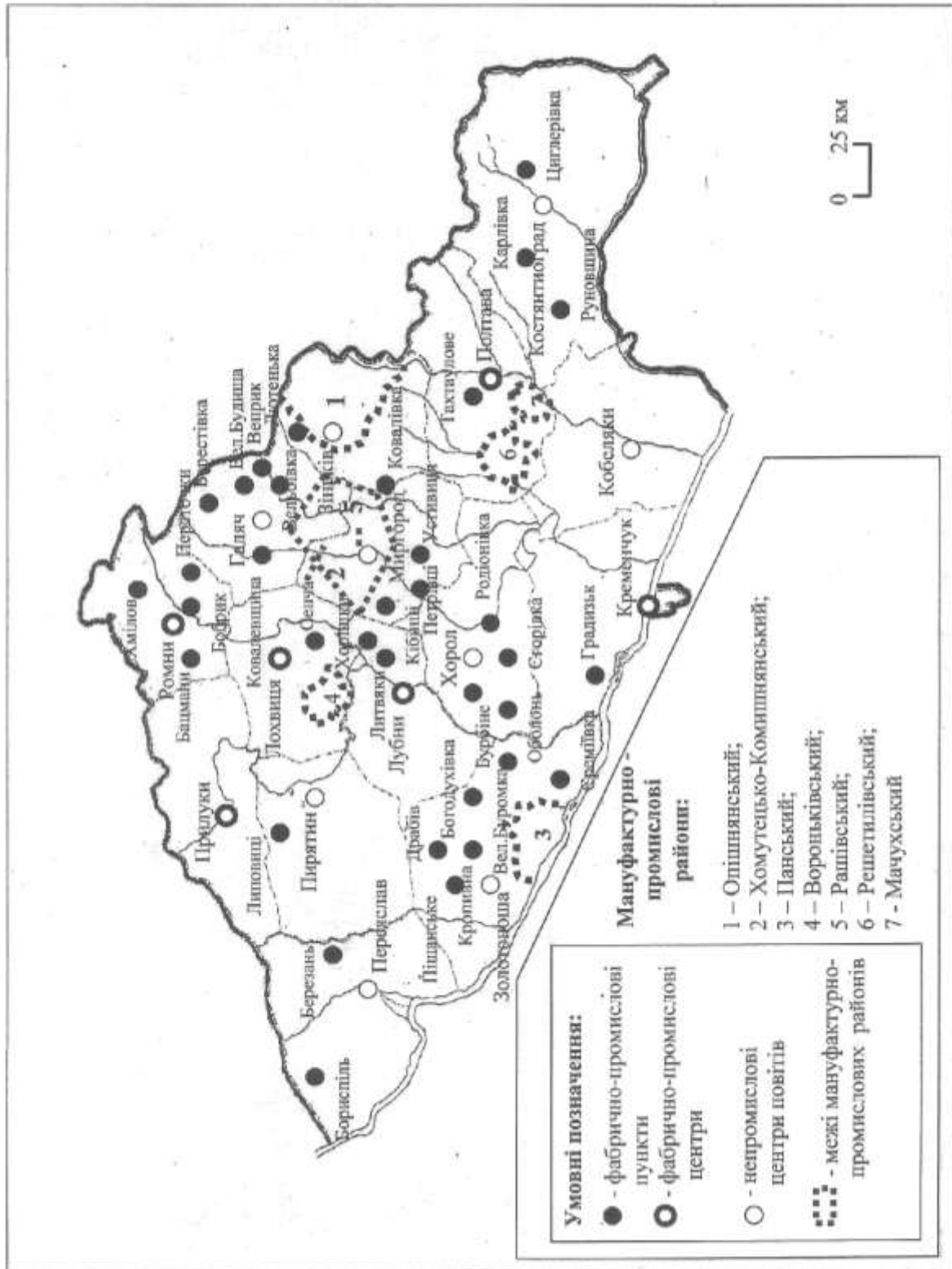

Рис.1. Територіальна структура промисловості Полтавщини у кінці XIX ст.

Територіальна структура промислового виробництва Полтавщини у XIX ст. пройшла період свого інтенсивного формування, що відобразилося на її характерних рисах. Так, у першій половині XIX ст. вона була репрезентована промисловими районами з виробництвами та ремеслами

феодалного типу, котрим притаманні наступні характеристики: а) переважна переробка сільськогосподарської (частково викопної мінеральної) сировини; б) провідна роль сільського господарства (як складової частини аграрного суспільства); в) розміщення основної маси промислових підприємств у сільській місцевості у маєтках поміщиків; г) низький технічний стан виробництва (ручна техніка, перші досвіди застосування парової енергії); д) підтримка з боку держави у фінансовому, адміністративному, митному відношенні та стосовно гарантій збуту продукції (державні замовлення) для низки галузей дворянської промисловості; е) робота значною мірою на потреби маєтку або державної скарбниці, особливо у внутрішніх районах держави, що майже не пов'язані із зовнішнім ринком; з) кріпосницький характер організації виробничого процесу (кріпосна мануфактура), певний поштовх розвитку якого дала товаризація поміщицьких господарств та втягування їх у ринкові відносини від кінця XVIII – першої половини XIX ст. Після скасування кріпосного права ці райони поширення кріпосної мануфактури в обробній промисловості свій промисловий характер втрачали через закриття цих мануфактур, котрі не витримували конкуренції з боку капіталістично організованих підприємств у складі певної галузі.

У післяреформений період почався етап формування тих елементів територіальної структури промисловості, котрі ми маємо змогу спостерігати і у сучасних умовах. Насамперед, це – периферійна частина Південно-Західного району цукробурякової промисловості, куди територіально можна віднести північ Полтавщини та південний схід Чернігівської губернії. По-друге – це район тютюнової промисловості, який охоплював низку повітів Полтавської губернії (Лохвицький, Прилуцький, Роменський). По-третє, це – формування міста Кременчука як аванпосту південного (Криворізько-Донецького) гірничо-металургійного та машинобудівного району фабрично-заводської промисловості за характером своєї галузевої структури та величини окремих підприємств.

Східна частина Полтавської губернії, у тому числі і Полтава, поступово зазнавала впливу потужного Харківського промислового центру, котрий почав активно формуватися, особливо після проведення залізниці. З іншого боку, саме від кінця XIX ст., епохи інтенсивного розвитку капіталізму, можна вести мову про початок формування сучасних типів територіальних структур господарства: лінійно-вузлового типу (вздовж Дніпра), радіально-кільцевого (Київського та Харківського), котрі охоплювали своїм впливом відповідно західні і східні частини Полтавської губернії з поступовим розширенням зони впливу у процесі формування відповідних промислових центрів, вузлів, проведення залізниць тощо. Серед елементів територіальної структури промисловості виділяються і панують промислові пункти, зрідка – центри із тенденцією поступового переростання у вищі форми територіальної структури промисловості – промислові вузли і райони. При цьому характер протікання галузево-територіальних процесів у межах Полтавщини мав свої специфічні риси,

що були відмінними від подібного процесу в інших районах країни. Ця специфіка зумовлювалася особливостями розвитку феодалізму і формування феодальної ренти у сукупності з природними передумовами, територіальним поділом праці, економічними зв'язками з іншими районами тощо. До таких відмінних рис, що характеризували процеси територіального системоутворення на Полтавщині ми віднесли наступні: 1) відсутність послідовного переростання кустарної промисловості і ремесла у вищі форми промислового виробництва; 2) переважання початкових стадіальних фаз мануфактурної організації промислів у вигляді розпорошеної мануфактури; 3) кустарні промисли Полтавщини не були у своїй переважній більшості включені до загальної технологічно-економічної системи обслуговування виробництва фабрично-заводського типу і не складали їхню частину; 4) формування нових капіталістично організованих виробництв фабрично-заводського типу під впливом інших чинників (економіко-географічного положення, структури внутрішнього і зовнішнього попиту, використання нових компонентів природно-ресурсної бази тощо).

Висновки. Отже, процеси формування територіальної структури промислового виробництва Полтавщини у період формування індустріального суспільства відображали три основні стадії розвитку капіталізму у промисловості, кожній з яких були характерні не тільки свої технічні і соціально-економічні риси, але й особливості територіальної організації простору. Це обумовило співіснування у межах Полтавщини елементів територіальної структури ремесла (ремісничі центри), кустарних промислів (мануфактурно-промислові райони зародкового типу) та фабрично-заводської промисловості (фабрично-промислові райони з промисловими пунктами і центрами). На території Полтавщини сформувалося кілька мануфактурно-промислових районів зародкового типу. Фабрично-промислові райони були представлені периферійною частиною Південно-Західного району цукробурякової промисловості, м. Кременчуком як аванпостом південного (Криворізько-Донецького) гірничо-металургійного та машинобудівного району, районом тютюнової промисловості, який охоплював низку повітів Полтавської губернії. Східна частина Полтавської губернії, у тому числі і Полтава поступово опинялася під впливом Харківського промислового центру. Сам характер протікання галузево-територіальних процесів у межах Полтавщини мав свої специфічні риси, відмінні від подібного процесу у інших районах країни, насамперед – це відсутність послідовного переростання кустарної промисловості і ремесла у вищі форми промислового виробництва.

Використані джерела:

1. Василенко В.И. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии. Вып.1. / Василенко В.И. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земс. Управы, 1885. – 63 с.+П с
2. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукробурякової промисловості. / Воблий К.Г. – К., 1928-1930: Т.І, вип. 1-2. К.: 1928; Т.ІІ, К.: 1930.;
3. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ століття. / Гуржій І.О. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451с.;

4. Ден В.Э. Очерки по экономической географии. Курс лекций, чит. на экономическом отделении С.-Петербургского политех. ин-та. / Ден В.Э. – Спб.: тип. «Правда», 1908. Ч.1. Сельское хозяйство. – 367 с.;
5. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Дерев'янкін Т.І. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 127 с.;
6. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії. / Дерев'янкін Т.І. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.;
7. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. Год первый. - Полтава.: Стат. Бюро Полтавс. Губ. Земства. Типо-литогр. И.А. Дохмана, 1895. – 80 с.;
8. Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. / Зарецкий И.А. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. – 126 с.+XXIII с.+VI с.;
9. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т. – К., 1983-1985: Т.1. – К., 1985. – 436 с.; Т.2. – К., 1985. – 448 с.;
10. Ішук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (Методологія, теорія). / Ішук С.І. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.;
11. Корсак А. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. / Корсак А. – М.: 1861. – 311 с.;
12. Кустари и ремесленники Полтавской губернии по сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг. – Полтава.: Стат. Бюро Полтав. губ. земства, Типо-литография Л. Фришберга, 1901.– 1901.– 213 с.+133 с.+IV с.;
13. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти т. / Ленин В.И. – М.: Политиздат: Т.3. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. – С.3-606;
14. Лившиц Р.С. Размещение промышленности в дореволюционной России. / Лившиц Р.С. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 295 с.;
15. Лось Ф.Є. Робітничий клас України у 1907-1913 рр. / Лось Ф.Є. – К.: Політвидав України, 1962. – 134 с.;
16. Ляшенко П.І. Історія народного господарства СССР.Т.1-2. / Ляшенко П.І. – К.: Держполітвидав, 1951-1952: Т.1. Докапіталістичні формації. – 1951. – 635 с.; Т.2. Капіталізм. – 1952 – 690 с.;
17. Маркс К. Собр. соч. в 30-ти т. / Маркс К., Энгельс Ф. – М.: Политиздат: Т.25. Ч.1-2. Капитал. Т.1.
18. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у XIX столітті. / Мельник Л.Г. – Київ, Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 240 с.;
19. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. / Нестеренко А.А. – М.: Политиздат, 1954. – 298 с.;
20. Полтавщина. Збірник у II-х т.: [упоряди.: М. Філянський, Я. Риженко; під загал. редакції М. Криворотченка]. – Полтава.: Полтавський державний музей ім. В.Г. Короленко, 1927: Т.ІІ. – Полтава, 1927. – 419 с.;
21. Полтавщина: Енциклопедичний довідник (за ред. А.В.Кудрицького). - К.: Вид-во УЕ, 1992. – 1024 с.;
22. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: Підручник. / За ред. В.В. Ковалевського, О.Л. Михайлюк, В.Ф.Семенова. - 7-ме вид., стер. - К.:Знання, 2005. – 350 с.;
23. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. / Под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского и под общ. рук. П.П. Семенова-Тян-Шанского и В.И. Ламанского. – (Памяти А.С. Пушкина). – СПб.: Изд. А.Ф. Девриена, 1899-1914: Т.7. Малороссия / [Карпов Б.Г., Пора-Леонovich А.Я., Ф.А. Виноградов Ф.А. и др.]; под ред. В.П. Семенова-Тян-Шанского. – 1903. – 518 с.;
24. Рындыонский П.Г. Крестьянская промышленность в пореформенной России (60-80-е годы XIX в.). / Рындыонский П.Г. – М.: Наука, 1966. – 261 с.;
25. Святловский В.В. Кустари-кожевники Полтавской губернии. / Святловский В.В. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Губ. Земства, 1900. – 58 с.+XXVIX с.;
26. Сосновский М. Опыт исследования промыслов сельского населения Полтавского уезда. II. Статистическое исследование промыслов местечка Решетиловки. / Сосновский М. – Полтава.: Изд-ие Полтавс. Уезд. Земства, Типо-литогр. Губ. Правления, 1898. – 77 с.;
27. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX - начале XX в. / Тарновский К.Н. – М.: Наука, 1995. – 269 с.